

HENRIK BIRNBAUM SZLAVISZTIKAI MUNKÁSSÁGA*

— KITEKINTÉS EGY GYUGATI SZLAVISZTIKAI
KÖZPONT MŰHELYÉBE —

DR. BIHARI JÓZSEF

I.

A tudományos közvélemény a világ legképzettebb nyelvészei között tartja számon Henrik Birnbaumot, és ha e téren rangsorolás egyáltalán lehetséges, őt az első öt között szokták emlegetni. Jelenleg a Los Angeles-i egyetem szláv nyelvi és irodalmi tanszékének a professzora és vezetője, aki 1925. december 13-án született Németországban. Elemi és gimnáziumi tanulmányait Varsóban végezte, de már Stockholmban érettségizett és ugyanitt fejezte be egyetemi tanulmányait is. Anyanyelvi szinten beszéli a németet, a lengyelt, az orosz, az angolt, a skandináv nyelveket, és az oroszon kívül több szláv nyelvet is. Elsősorban a középkori szlávok nyelvével, irodalmával és kultúrájával foglalkozik, de figyelme kiterjed a mai orosz és lengyel nyelv problémáira, nyelvjárásaira és archeológiájára is. A szláv névtan egyik jeles kutatója. Eddig több mint 175 hosszabb lélegzetű tanulmányt írt, kisebb publikációinak a száma —, amelyek között magyar vonatkozásúak is vannak — meghaladja a 200-at. Publikál szinte a világ összes nyelvtudományi folyóirataiban és munkásságában jelentős helyet foglalnak el a szociolingvisztikai problémák. Az alábbi sorok — érthető okok miatt — nem tarthatnak igényt a teljességre és csupán néhány kiváló tanulmányával és recenziójával kívánjuk megismertetni a magyar olvasót.

1. Egyik tanulmányának a címe: *Zur Problematik der zeitlichen Abgrenzung des Urslavischen* (Zfslph, Bd. XXXV, 1.) Alcíme: Über die Relativität der Begriffe Baltoslavisch (Frühurslavisch bzw. Spätgemeinslavischer Dialekt, Ureinzeloslavine). Mindenekelőtt a nyelv és nyelvjárás hagyományos definíciót igyekszik pontosabban körülhatárolni. Elismeri, hogy a nyelv és nyelvjárás szoros kölcsönhatást fejtenek ki egymásra, nem könnyű azonban megállapítani, hol kezdődik a nyelvjárás és milyen jellegzetes vonások különböztetik meg a nyelvtől. A skandináv nyelvek között pl. 3 északi fő nyelvet szokás megkülönböztetni: a svéd, dán és norvég nyelveket. Mivel e 3 nyelv igen közel áll egymáshoz, egyesek hajlamosak voltak a múltban germán nyelvjárásoknak tekinteni őket. Csakhogy e „nyelvjárások”-nak még a múlt században elkezdődött egységesítési törekvései oda vezettek, hogy ma a svéd, dán és norvég 3 különböző nyelvnek számít. Igen problematikus továbbá az ún. kaj-horvát, a kasub és még sok más nyelvjárás. Tulajdonképpen a nyelvi konvergencia és divergencia folyamatai mennek végbe szinte a szemünk láttára. Éppen ezért, amikor Henrik Birnbaum a nyelv és nyelvjárás fogalmakkal operál az ósszlávval kap-

* Egy hosszabb tanulmány lerövidített változata

csolatban (különösen ami a balti-szlávot és az abból közvetlenül eredő közös szláv nyelvet illeti), teljesen tisztában van azzal, hogy ezek a fogalmak nem nélkülözik a kétértelműséget és viszonylagosságot. Birnbaum szerint az ősszláv időbeli elhatárolásával szorosan összefügg annak térbeli elhatárolása is —, amely utóbbi még ma is teljesen nyitott kérdés. Ugyancsak vitás az ősszláv helyének, az őshazának a kérdése is.

2. A szláv alapnyelv, illetve ősszláv vagy közös szláv periodizálását illetően eddig még nem alakult ki egységes vélemény a nyelv tudósok között. A hazai szlavisztika álláspontját legújabban Papp Ferenc akadémikus összegezte *Könyv az orosz nyelvről* c. művében (Gondolat, 1979:301). Eszerint az őshaza (I. lejjebb) területén az i. e. II. évezredtől számolhatunk a szlávok és a velük szorosan együtt élt balti népek őseinek megjelenésével. Az i. e. II—I. évezredre szoktuk tenni a balti és a szláv népek őseinek szoros együttélését, amely nem csupán közös szavakban, de nyelvtani hasonlóságban is megmutatkozik. Az ősszláv kort ennek megfelelően az i. e. időkre tesszük — ez a mai szlávok őseinek szorosabb együttélését jelenti. A térbeli elhatárolást illetően pedig a következőket írja Papp Ferenc: „... a szlávok ősei a *Balti-tenger déli része és a Kárpátok között éltek*: nem északabbra a mai Rigai-öbölnél, nyugaton talán ... az Oderáig, keleten a Gyeszna folyóig terjedő területeken, nem hatolva a Kárpátok északi vonulatától délre és nem érve el a mai Fekete-tengert.”

Papp Ferenc adekvát értelemben használja az *ősszláv és közös szláv* kifejezéseket, Birnbaum azonban lényegesnek tartja, hogy elhatároljuk egymástól a két említett kifejezést, mert szerinte az ősszláv és a közös szláv csak részben fejezik ki ugyanazt, tehát nem szinonimák. E tétel ellen sok neves nyelvész kifogással élt. Birnbaum részletesen megcáfolja ellenvetéseiket, miközben különbséget tesz az ősszláv egy korai és késői korszaka között. Összefoglalóan azt állítja, hogy semmilyen komoly meggondolás nem szól az ellen, hogy ne tegyünk különbséget az ősszláv és közös szláv terminusok között. Az első terminust a szláv alapnyelv alapvonásait feltáró stádiumára alkalmazza, a másodikat pedig a késői, az egyes szláv nyelvek összehasonlítása által a szláv írásbeliség előtti feltárt szakaszára vonatkoztatja. De még az ősszlávnak és közös szlávnak egy ilyen megkülönböztetése esetén is problematikus marad a pontos időbeli elhatárolás felfelé és lefelé egyaránt a korai ősszlávval, illetve a sok tudós által feltételezett balti-szlávval szemben.

3. Ha elfogadjuk, hogy a korai ősszláv mellett még egy távolabbi balti-szláv egység is beilleszthető az indogermán nyelvek fejlődéstörténetébe — fejtegeti Birnbaum — vagy pontosabban: hogy a korai ősszláv helyett inkább egy balti-szláv egységről kell beszélnünk, akkor tételünk — látszólag — logikátlanok tűnik. Csakhogy a dolog mégsem egészen ilyen egyszerű, mert a korai ősszláv, illetve a közös balti-szláv egymástól való világos elhatárolása azt a feltételezést sugallhatná, hogy a balti-szláv nyelvi egység mind a baltira, mind a szlávra vonatkoztatva egyforma jogú származékként volna felfogható (amit ma nem vitat senki), de ez állítás, mint Meillet *Les dialectes indoeuropéens* (Paris, 1908) c. munkájának megjelenése óta tudjuk, többé nem állja meg a helyét.

E kérdésnek tengernyi irodalma van, Birnbaum nem bocsátkozik részletekbe, csak néhány terminológiai és módszertani megjegyzéssel él. Egészben véve azt mondhatjuk — írja —, hogy mindenütt ott, ahol az összes balti nyelvek között közös megfelelések vannak és így egy ősbalti alapstruktúrára

következtethetünk, ez az alapstruktúra nagyon-nagyon régi veretre utal, ami viszont a sokkal teljesebben kikövetkeztethető ősszláv hang- és formarendszerről, valamint az ősz-, illetve közöszzláv szókincsről nem mindig mondható el. Ahol ősszláv és ősbalti struktúrák közvetlenül megegyeznek egymással, rendszerint az derül ki, hogy az ősszláv hangok és formák levezethetők az ősbaltiból, ezzel szemben ez fordítva aligha áll fenn. Ezért egy kissé leegyszerűsítve a dolgokat, azt állíthatjuk, hogy amennyire csak következtetni tudunk, az ősbalti nyelvmodell régibb mint az ősszláv. Ebből pedig az következik — fejtegeti Birnbaum —, hogy a balti nyelvek adatai jelentősen megvilágítják a szláv nyelvek előtörténetét. Amíg tehát egy balti-szláv középsőfok felvetése — a késői-közös indoeurópai fejlődésmenetétől a korai ősszlávig — a metodológiai és terminusbeli nehézségek ellenére mégis használható munkahipotézis marad, ugyanez aligha érvényes a késői-közös indoeurópaiaktól az ősbalti nyelvekig való nyelvtörténeti folyamat helyes megértéséhez.

4. H. G. Lunt szerint az óegyházi szláv nyelv az ősszláv egyik nyelvjárása volt. R. Auty majdnem hasonló nézetet vall, amikor azt mondja, hogy Círill és Metód nyelvét biztosan tekinthetjük egy késői közöszzláv nyelvnek. Ez a véleménye B. Havráneknek is. Az idézettek vallomásaiból az derül ki, hogy az „óegyházi szláv” kiértékelésénél az egyik legnagyobb nehézséget e különböző műszavak használata okozza, tehát az, hogy az óegyházi szláv nyelv nyelv, illetve nyelvjárás volt-e. Birnbaum az ősszláv nyelvjárásokra való tagolódását az ősszláv nyelv felbomlása jelének tekinti és elismeri, hogy az ősszláv korszakon egy hosszú folyamat értendő, amelyet (az ősszlávot) egészként csak az i. u. első évezred második felében képzelhetünk el, miközben — szerinte a nyelvi változásokban később bizonyos extralingvisztikai, mégpedig etnikai, politikai és kulturális tényezők is szerepet játszhattak. Arra a kérdésre pedig, hogy késői-közöszzláv nyelvjárásról és (vagy) egyes ősszláv nyelvekről kell-e beszélnünk, Birnbaum azt válaszolja, hogy az „és” érvényes, míg a „vagy” törlendő. Emellett az „és” mellett való kiállását úgy érti, hogy előbb egy bizonyos késői-közöszzláv nyelvjárás létezett, amely csak később vált egy most már önálló nyelvvé még az egyes szláv nyelvek írásbelisége előtti korszakban.

Birnbaum nem ért egyet V. N. Toporovval, aki szerint az extralingvisztikai tényezőket figyelmen kívül hagyhatjuk egy nyelv történetének a tárgyalásánál. Hangsúlyozza, hogy az extralingvisztikai, mindenekelőtt a politikai tényezők igenis nagy szerepet játszanak egy önálló nyelv keletkezésénél, hanyatlásánál, amit aztán természetesen az illető nyelv fejlődéstörténetéből, azaz magukból a változó nyelvi adottságokból érthetünk meg.

5. A továbbiakban az archaizmusoknak minősített nyelvjárási jelenségek vallomásértékét fejtegeti Birnbaum tanulmányában. Úgy véli, eltúlzottak néha azok a következtetések, amelyet a régi és az újabb nyelvállapot összehasonlítása alapján vonnak le egyes tudósok. Ilyen szempontból tüzetes vizsgálatnak veti alá az ún. „tort” hangsort és az ún. lengyel „mazurálást”. Szól az ónovgorodi nyelvjárás néhány „írásbeli archaizmusáról” is. Az egyik nyírfakéregre írott feliratban szereplő „a t c e” alakot nem tartja ősszlávnak fonológiai okok miatt. Nem állja meg szerinte az sem a helyét, mintha a v c h u a v b s u helyett ősszláv hangzót őrzött volna meg egy másik nyírfakérgen. Az észak-orosz nyelvjárási alak: v i g d e „mindenütt” talán régebbi * v b c h ъ d e alakra vezethető vissza.

Ami az orosz (és belorussz) ún. akan'e jelenség korának a keletkezését

illeti, valószínű — írja Birnbaum —, hogy ez a jelenség igen régi vonására utal. Hangsúlyozza, hogy az ősszláv *a*-val jelölt hang lényegében ajakkerekítés nélkül jött létre az indoeurópai *o*, *a*, *ə*-ből és ezt a kiejtést megőrizte a baltiszláv is. Csak az ősszláv, illetőleg az itt inkább diakronikus értelemben közöszlávként jelzett korszak vége felé, tehát úgy a 8—9. században kerekítették és szűkítették ki e magánhangzó kiejtését egy szabályos *o*-vá. Alapvetően azonban ez a kiejtés mindenütt szláv nyelvterületen ment végbe és éppen ezért még késői-közöszzláv jelenségnek kell tekinteni ellentétben V. Georgievvel, aki ezt a változást egy csak nem következetesen végrehajtott, magányos jelenségnek véli, amely egy állítólagos ősszláv archaizmust őrzött volna meg.

6. Az eddigiekben vázolt hasonló témával foglalkozik Birnbaum *Über unterschiedliche Konzeption der slavischen Ursprache und ihrer mundartlichen Gliederung* c. tanulmánya is (Anzfs, Bd. VII: 1974, 146—152), amelyben most még részletesebben válaszol Dr. H. Weiher ellenvetéseire.

H. Birnbaum 4 dolgot hangsúlyoz:

a) A két teljesen egyformán értelmezhető (és némelykor így is használt) fogalomnál mint az „ősszláv” (Urslavisch) és „közöszzláv” (Gemeinslavisch) figyelembe kell venni, hogy az „Urslavisch” egy korábbi (a balti-szlávba nyúló), a „Gemeinslavisch” egy későbbi korszakot ölel fel. A két kifejezés tehát a *d* *o* *b* *e* *l* *i* különbséget jelöl és merev határvonal nincs közöttük.

b) A „baltiszláv” és „korai ősszláv” (Früurslavisch) kifejezések legalábbis részben fedik egymást és csak a kutató szempontjától és az adott problematikától függ, hogy a kettő közül melyiket részesíti előnyben.

c) Hasonlóképpen ugyanez érvényes — mutatis mutandis — az igazán viszonylagos „késői-közöszzláv nyelvjárás” (Spätgemeinslavischer Dialekt”, illetve az „Ureinzeloslavine” terminusokra is, és végül:

d) Az írásosan igazolt, illetve nyelvjárásilag még fennmaradt „archaizmusok” túlságosan messzire nyúló kivetítésétől a szláv ősnyelvi korszakba óvakodnunk kell. Felületesnek tartja Birnbaum Weiher ama definícióját, amely szerint „az ősszláv azoknak az ősszlávoknak a nyelve, akik az őshazában éltek”. Elveti az ún. törzsfaelméletet is (Schleicher). Szerinte a nagyoroszt (vagy ennek egy részét) egybevetve a szláv összterület periférikus nyelvét jellemző vonásokkal, arra a következtetésre jutunk, hogy azok nem vezethetők le egyszerűen a három keleti-szláv nyelv tulajdonságaiból.

7. A következőkben H. Birnbaum *Noch einmal zur Problematik des Lautwandels idg. s > usl.* x. c. ünnepi megemlékezését összegezzük, amelyet Peeter Arumaa 70. születésnapja alkalmából tett közzé (ScSl, Tomus XVII, munksgaard Copenhagen 1971, 233—247).

Az a feltevés, hogy a zöngétlen gutturális *x* (= *ch*) réshang még a korai ősszlávban, illetve az ősszláv előtti időben az idg. *s*-ből fejlődött ki, eddig még nem teljesen tisztázott. Különösen e hang története és a változás feltétele nem világos még. Birnbaum összefoglalja az eddigi kutatások eredményeit és rámutat a lehetséges magyarázatokra.

8. Az egyik legrégebbi szláv nyelvemlék, a *Kijevi Lapok* (KL) hangalakjával és eredetének kérdésével foglalkozik Birnbaum *Noch einmal zur Lautgestalt der Kiever Blätter und zur Frage nach ihrer Herkunft* c. tanulmánya. (ZfslPh, Bd. XXXVIII, Heft 2, Heidelberg 1975:335—348). A KL-at sokan tanulmányozták már, de még mindig sok a vele kapcsolatos megoldatlan probléma. Általában úgy vélik, hogy a 10. század II. feléből való, de vannak, akik a 9. századból

származtatják. Különösen vitás e nyelvemlék keletkezésének helye és módja. A nyelvezete is problematikus. Vajon valamelyik nyelvjárásban vagy valamely keverékszláv, esetleg önálló szláv nyelven íródott-e? Vannak, akik az eredetiségét is kétségbevonják, és ezek véleménye szerint csak az eredeti későbbi időből származó másolatai maradtak ránk. Birnbaum úgy véli, hogy az egyik legrégebbi eredeti óegyházi szláv nyelvemlékről van szó, de nem állja meg a helyét az az állítás sem, mintha a ránk maradt példány a 19. századból való hamisítás lenne.

Birnbaum szerint Stieber elmélete nem helytálló és részletesen megcáfolja érveit. Hogy csak egyre mutassunk rá: a fennmaradt kézirat másolója keveri a *z* (< *g* az *e* előtt) és a *z* (< *dj*, ami sajátosan cseh és délnyugati szlovák, illetve „morva” reflex) hangokat. Ha a KL nyelvezete hű és hamisítatlan visszatükröződése lenne egy valamikor beszélt nyelvjárásnak, mint ahogy ezt Stieber feltételezi, akkor a másolásnál ilyen bizonytalanság aligha fordulhatott volna elő, mert a *g* > *ž* (*e* előtt) hangváltakozás, mint ismeretes, az egész szláv nyelvterületen végbement. Hogy a KL eredetével kapcsolatban Horvátország és különösen Dalmácia jöhet számításba, nemcsak az a tény szól, hogy itt egy római szertartású glagolicával írott misekönyvről van szó, hanem az a történeti megfontolás is, hogy Metód tanítványai kiűzetésük után a Nagy Morva Birodalomból, ezek egy része ideiglenesen, mások bizonyára tartósan Horvátországban és különösen a horvát Dalmáciában találtak menedéket. Egy további erős bizonyíték arra, hogy a KL fennmaradt példánya horvát (közelebbről meghatározva: dalmát) területen keletkezett, természetesen még az a körülmény is, hogy a KL első oldala minden valószínűség szerint, szintén erről a területről, a 12. század elejéről származik.

9. Az orosz nyelvtanok vitatott problémái közé tartoznak az ún. predikatív határozószók. Birnbaum ezekkel is foglalkozik. Ezeket a valódi határozószókkal ellentétben — amelyek melléknevek, igék és főnevek jelentését csak módosítják — az jellemzi, hogy önállóbb funkciókat is szoktak kapni, esetleg mondatértékkel is fellépnek (l. Papp Ferenc *Könyv az orosz nyelvről*, Gondolat, 1979. 241) ezért ezeket a legújabb orosz nyelvtanok külön szófaji kategóriaként kezelik. Rendszerint állapotot fejeznek ki és valamely segédigével együtt mondatot alkotnak, pl. *mne nado*, *mne nužno*. Ezek a határozószók alkalmasak a modalitás kifejezésére, ragozhatatlanok és — mint láttuk — állítmányi értékük van. (*Teplo*, *rano*, *udobno* stb.) Birnbaum ezt a problémát vizsgálja meg a lengyel nyelv anyagán *Über einige Ansätze zu einer prädikativen Zustandekategorie im Polnischen* c. tanulmányában (WdSL, Köln—Wien, 1976: 6—21).

10. A nyelvészet egyik legérdekesebb ágazata a névtan, amely nemcsak széles körű nyelvészeti, hanem igen alapos történelmi és néprajzi ismereteket is követel a vele foglalkozótól. Birnbaum kutatásai erre a területre is kiterjednek. A következőkben két effajta tanulmányának az ismertetésére kerül sor, amelyek közül az egyik címe: *Der österreichische Jasomirgott und die frühere Verbreitung der Alpen-slaven (Urslovenen)* — AnzslPh, Graz 1977:33—48.

Ismeretes, hogy Bécs egyik legrégebbi városrészében, az I. kerület közepén van egy kis utca, amelynek kicsit sajátosan hangzó neve van: *Jasomirgottstrasse*. Etimológiája mindmáig homályos, állítólag Ausztria első hercegének, a bábenbergi nemzetségből származó II. Henrik volt a mellékneve, aki 1177. I. 13-án halt meg. Az utca nevét egyesek szláv, lengyel és különösen cseh

hercegi házassági kapcsolatokkal hozzák összefüggésbe. Fritz Eheim egy régi kódexben találkozott e névvel, amelynek jelentése szerinte átok vagy eskü lehetett és így kell érteni: *Ja so mir Gott helfe*. Ez a magyarázat azonban, amely az 1800 utáni évekből való, inkább csak népetimológia lehet. Egy másik krónika II. Henrik nevét így idézi: „*iste Hainricus dictus Jochsamergott*”.

Birnbaum szerint a név első hiteles előfordulása Jan Enikel *Fürstenbuch*-ában található meg a 13. századból és csak a 15. század végéről való ez az értelmezése: „*Ja so mir Gott*”. A rejtélyt azonban ez sem oldja meg. Ha ugyanis „Jasomirgott”-tal kapcsolatban eredetileg valóban egy bajor—osztrák herceg nevééről van szó a késői középkorból, és ha továbbá feltételezzük is, hogy a különböző, bizonyított írásmódok (*joch sam mir got, joch so mir got, jochsamergot, jachsomirgot*) valamennyi egy régebbi hangalak grafikai-fonetikai alapja, még akkor is figyelmet érdemelne egy másik magyarázat is az eddigiekkel szemben, ti. itt egy nyakatekert, jelentését illetően nem egészen világos bizánci, illetve arab alakról van szó; de arra is gondolhatunk, hogy ez az alak levezethető a szlávból, bár hangtani okok miatt az olyan közvetlen összetételt mint — mondjuk — *Jaromir*, amely jól bizonyítható a csehből, s biztos, hogy közöszláv eredetű (vö.: összsláv *jarъ* ‚tavasz’, cseh: *jaro*, szlovák *jar, jarz* ‚tavasz’) nem tekinthetjük a szóban forgó még csak eltorzult szláv alakjának sem. Ennek ellenére a *Jasomir(gott)* szláv — mégpedig szlovén — eredete nagyon valószínű még akkor is, ha az összetétel első tagja (*Jaro-*) még meggyőző etimológiai magyarázatra szorul. A második tag esetén (*-mir*) ugyanazon alkotórésztől lehet szó, amely számos más szláv névben megvan — pl. *Vladimir, Velimir, Kasimir* vagy *Slavomir* stb. Mégis Birnbaum úgy véli, hogy e második tag végleges magyarázata további kutatásokat igényel. Ismeretes az is, hogy az oroszban, valamint az orosz egyházi-szlávban a *Volodimir, Vladimir* mellett megtalálhatjuk ezek variánsait is: *Volodimir, Vladimer*; Vasmer szerint (REW I, 209) „a második tag a gót — mers-szel ‚nagy’, ófn. mârival ‚híres’ és a *mîrъ* végződése az orosz *mîr* ‚béke’ ‚világ’ szóval kapcsolatos népetimológiai illeszkedés útján jött létre”. (Vö. még a germán: Valdemar-t, Valdimar(r)-t és a német *Dietmar* típusú szót is!)

Ami a dunántúli egykori szláv lakosság eredetét, nyelvét illeti — erről a kérdéstről még ma is folyik a vita. Lehet, hogy a Balaton környéki szlávok a 9. században még egy vagy több átmeneti szláv nyelvjárást beszéltek. Birnbaum szerint, a Pannóniában legkorábban letelepedett szlávok egy késői összsláv nyelvjárást beszéltek, amely nem nagyon különbözött attól a szlávtól, amelyet ugyanabban az időben a határos északi és déli tájakon beszéltek. E kérdés kritikai és tárgyilagosságra törekvő kitűnő összefoglalását Á. Cs. Sós: *Die slavische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert* (München, 1973) c. tanulmányában olvashatjuk, amelynek lényege a következő:

A Dunántúl lakossága heterogén jellegű volt. Szláv, avar, bajor és romanizált népcsoportokkal kell számolnunk, akik közül túlnyomó többségben voltak a szlávok. A 9. század folyamán mind északról, mind délről telepedtek le szláv csoportok a Dunántúlon. Sem nyelvemlékek, sem történeti adatok nem nyújtanak kellő alapot ahhoz, hogy a különböző eredetű szláv csoportokat területileg el tudjuk egymástól határolni. Birnbaum is osztja ezt a véleményt.

Még bonyolultabb az ún. összslóvénnek problémája. Birnbaum részletesen ismerteti az egymásnak homlokegyenest ellentmondó véleményeket, amelyekben politikai, érzelmi tényezők is nagy szerepet játszanak. Mindenesetre annyit

bizonyos szerinte, hogy az alpesi-szlávok (összlovének) a mai Nyugat-Magyarországba nyúltak be, még akkor is, ha messzemenően már nem csupán nem-kevert „tisztá” összlovékről, hanem inkább e terület szláv nyelvjárásokat beszélőiről van szó, akik közül a mai szlovén és kajhorvát tulajdonképpen ezeknek egyik fő alkotórésze volt.

11. Birnbaum másik névtani tanulmányának címe: *Slavisches Namengut aus dem frühmittelalterlichen bayerischen Raum* (WSlJb, Wien, Bd. XXI, 1975:34—42).

Ebben az anyaggyűjteményben van több okirat is, részben olyan korai időből, mint amilyen a 8. és 9. század fordulópontja, amelyek nagyon sok szláv tulajdonnévet tartalmaznak, s amelyeket a szláv nyelvtudomány eddig alig vett tudomásul. Különösen két okirat szövegére vonatkozik ez: 1. az ún. *Salzburger Verbrüderungsbuch*-ra (SV) — a 8. század vége és 2. az 1827-ből datált Buchenau-i (Linz mellett) *Placitum*-ra (PB.). Ezekben szláv személynéveket találunk, amelyek még a már többször megvizsgált *Evangeliar von Cividale*-ben előforduló szláv személynéveknél is régebbiek és a szláv apostolok előtti időkre mennek vissza.

II.

1. Ebben a részben még Birnbaum két nyelvészeti és két kultúrtörténeti recenzióját fogjuk ismertetni. Első recenziója Peeter Arumaa, *Urslavische Grammatik* c. könyvének II. kötetéről szól, amely a szláv konzonzantizmust foglalja magában. (IJS LP, 1980:1—19). Birnbaum recenzióit nem szabad a szokványos recenziókkal azonosítani. Ő nemcsak a recenzált művek tartalmát ismerteti ezekben, hanem igen gyakran vitába száll a szóban forgó kérdésekben, úgy hogy a végén szinte mindegyikből egy önálló tanulmány kerekedik ki.

Mivel Arumaa könyvének az alcíme: *Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen*, feltételezhető, hogy szerző művét elsősorban a felsőoktatás céljára tankönyvnek szánta, a recenzens szerint azonban kitűzött célját aligta érte el, mert könyve tele van olyan nyelvészeti részekkel, amelyek nem tankönyvbe valók. Birnbaum azonban elismeri, hogy Arumaa, a stockholmi szlavista és baltiológus könyve ennek ellenére is mind mennyiségileg, mind minőségileg megnyerő, messzemenően önálló kutatásokra támaszkodó tudományos teljesítmény. Azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy szembeállítsa a szláv nyelvek vonásait az indogermán nyelvcsalád más ágainak megfelelő tulajdonságaival, mialatt természetesen a közeli rokon balti áll az előtérben. A könyv tehát inkább a baltiszlávval foglalkozó indogermanisták, és nem a szláv nyelveket kutatók, tanulók érdeklődésére számíthat. Viszont az indogermanisták számára — írja Birnbaum —, Arumaa könyve valóságos kincsbánya.

Ennek ellenére Birnbaum hangsúlyozza, hogy az összsláv korszak előtti és az összslávorszakbeli mássalhangzó-kapcsolatoknak, és azok változásainak a vizsgálata mint önálló kutatási eredmény, Arumaa könyvének legértékesebb részét alkotja, mert itt még inkább mint máshol Arumaa abban a helyzetben volt, hogy a saját megfigyeléseit és a topo- és hidronimikus leletekre vonatkozó

feljegyzéseit, valamint a régi forrásokból összegyűjtött bizonyítékait is bevonja vizsgálódásai körébe.

Birnbaum nem sorolja fel részletesen, hogy miben ért egyet vagy nem Arumaa-vel. Csakis olyan problémák tömör kiválogatására szorítkozik, melyeket érdemeseknek vél a vitára, vagyis mindenekelőtt a mű első 13 fejezetét fogja vállatóra, mert ezek inkább tankönyvjellegűek, míg a többiek csupán a szakemberek részére szolgálnak igen érdekes, önálló kutatásokon nyugvó anyagot.

Bizonyos hangjelenségek elterjedésével kapcsolatban Arumaa elég gyakran használja a „Lebensraum” fogalmát. Birnbaum joggal veti a szemére, hogy e szó használatát rossz politikai íze és a még kellemetlenebb reminiscenciái miatt is jobb lett volna elkerülnie és helyette inkább a „Siedlungsraum”-ot használnia.

Igen tanulságos Arumaa-nak a szláv *dvizь*-re, *trizь*-re való utalása, mely alakok mindenekelőtt a szláv *lichь*-ra (*leikosz*-ra) és *tichь*-ra (*teisos*-ra) mennek vissza.

Nem egészen következetes viszont Arumaa — jegyzi meg Birnbaum —, amikor azt állítja, hogy az idg. alapnyelvnek az *S* mellett volt egy ennek megfelelő zöngés *Z* párja is a fonémaállományában, de könyvének egy másik helyén (48. old.) már azt írja, hogy a *Z* a szlávban is az örökölt *ZD*, *ZG* kapcsolatokból vonódott el és fejlődött önálló fonémává, ami annál is könnyebben ment, mivel az idg. *g(h)*-ből itt *Z* lett. És nem sokkal később ismét arról beszél, hogy a *Z* fonéma a szlávban és a balti nyelvekben viszonylag újabb eredetű. Mint ismeretes — mondja Birnbaum —, rendszerint tényleg feltételezik, hogy az idg. allophon *Z* a szlávban csak a *g(h) > z* változás befejeződése után vált a formarendszer tagjává, ami azonban a már tulajdonképpeni szláv nyelvfejlődésen belül meglehetősen korán mehetett végbe.

Tanulságosak továbbá Arumaa megfontolásai a magánhangzó-protézist illetően is, amelyek többek között egy másik régi párhuzamra mutatnak rá a szláv és hettita között a szó- és szótagkezdő *st-*, *sk-*, *sp-* eltérésében. A szláv *izba* < *istь-ba germán kölcsönzó (vö. német: *Stube*) csak látszólagosan kivétel, mivel a magánhangzó-protézist itt bizonyára e vándorszónak a kölcsönzési útja magyarázza meg.

Összefoglalóan megállapítja Birnbaum, hogy Arumaa könyvének tudományos és pedagógiai értékét annak kisebb hibái vagy ellentmondásai semmiestre sem csökkentik. Ha tankönyvnek kevésbé is alkalmas, tudományos értéke annál nagyobb, mert a mű sok jó, önálló kutatáson alapuló elméleti fejtegetést tartalmaz, és különösen jól megvilágítja mindenekelőtt a szláv és balti nyelvekre vonatkozó eddigi ismereteinket.

2. Birnbaum alább következő recenziójában Ilya Talev, *Some Problems of the Second South Slavic Influence in Russia* című, eredetileg doktori disszertációnak, jelenlegi formájában kissé átdolgozott művéről mond kemény, de mégis elismerő bírálatot. (IJSRL, 59—65).

A bolgár származású Ilya Talev 1972-ben védte meg doktori értekezését a Los Angeles-i Egyetem Szláv Nyelvi és Irodalmi Tanszékén. A fiatal tudós nagy hévvel száll szembe szovjet marxista tudósok véleményeivel, ami a saját ítéleteinek nyilván bizonyos szubjektív-politikai színezetet kölcsönöz, s ami Birnbaum szerint nem helyénvaló egy tudományos munkában, még akkor sem, ha az olvasó a szerző nyomós érveinek hatására hajlamos Talev nézeteit elfogadni.

A hagyományos felfogás szerint 1453, Konstantinápoly eleste fordulópontot

jelentett az orosz irodalmi nyelv, főleg az elbeszélések és a publicisztika nyelvezetének kifejlesztésében, mert sok bolgár és szerb tudós ekkor teszi át székhelyét a Moszkvai Államba, s működésük igen nagy kihatással volt az ún. orosz—szláv nyelv grafikájára (újra bevezették a nazálisokat, a **я** betűt magánhangzó után az *a* váltotta fel, az *o* és *e* helyett kezdtek **ѣ**-t és **ѥ**-t írni, archaizálódott a szókincs. Sok fölösleges grecizmus került a nyelvbe stb. (és egész szerkezetére). Ez az a korszak, a 15—16. század, amelyet a II. délszláv befolyásnak szokás nevezni.

A szóban forgó disszertáció címe pontatlan — állapítja meg Birnbaum — mert lényegében nem a fentebb felsorolt jelenségekkel foglalkozik, vagy legalábbis nem ezekre helyezi a fősúlyt.

Talev könyve első fejezetében kitarat ama véleménye mellett, hogy az általa tanulmányozott jelenségben elsősorban a közép-bolgár nyelv és az ezen a nyelven folyt istentiszteleti írásbeliség játszott nagyon fontos szerepet, mégis támogatja azt az elvitathatatlan tényt, hogy még nem sikerült és úgy látszik, nem is fog soha sikerülni meghúzni egészen pontosan a határvonalat egyrészt a közép-bolgár, másrészt az egyháziszláv nyelv (és irodalom) ószerb variánsai között.

Birnbaum is elismeri, hogy e téren még jelentős hiányok mutatkoznak és a témát tovább kell még tanulmányozni.

A II. fejezetben Talev a közép-bolgár irodalmi nyelv bevezetésének a részleteivel foglalkozik a késői középkori Moszkvai Államba.

Talev a későbbiek folyamán (III. fejezet) hasonlóan a bolgár tudósok legtöbbjéhez, az ószláv kanonikus szövegekben éppen a bolgár nyelv legrégebb emlékeit látja, tagadva emellett — és Birnbaum szerint is teljes joggal — egy ó-középkori korszak sajátos makedón nyelvének a létezését. (Vannak, különösen a jugoszláv tudósok között más vélemények is, hiszen szinte minden nemzetközi nyelvészeti konferencián éppen ezen kapnak hajba a kétféle álláspont képviselői.) Ebből természetesen még nem következik — mint ahogy ezt napjaink igen sok bolgár tudósa állítja — a mai irodalmi makedón nyelv tagadása, amelyet, mint ismeretes, Jugoszlávia déli részén beszélnek a Makedón Népköztársaságban. Ugyanekkor Talev nem tér ki a vita elől. Elsősorban jugoszláviai (pontosabban: makedóniai) kollégáival vitázik, akik az utóbbi időben, kétségtelenül főleg politikai okok miatt igyekeztek bizonyítani egy sajátos ó s i v a g y k ö z é p m a k e d ó n irodalmi nyelv létezését.

Birnbaum Talev munkájának általános értékelését 3 pontban foglalja össze, melyek a következők:

(1.) Az ún. II. délszláv befolyás Oroszországban a 14—15. században — ahogy Talev helyesen írja —, elsősorban nem a törökök hódításának a következménye a Balkán-félszigetre és nem is a délszláv (bolgár és kisebb mértékben szerb) tudósok tömeges áttelepülésének a következménye a Moszkvai Állam és Délnyugat-Oroszország (azaz Lengyelország—Litvánia) határai közé.

(2.) Bár az orosz egyháziszláv istentiszteleti könyvek normalizálásának modelljeként főleg a közép-bolgár kéziratok szolgáltak, mi semmit sem tudunk — állapítja meg Talev — a bolgár kéziratok tömeges mértékű importjáról Oroszországba. A 14—15. századbéli bolgár kéziratok többségét az oroszok az Athos-hegyi kolostorokban és Konstantinápolyban való tartózkodásuk idején másolták le.

(3.) Az irodalmi (vagy a bolgár szerkesztésű egyháziszláv) közép-bolgár nyelv

szabványosítása és egységesítése, amelynek célja nyilván az volt, hogy helyreállítsák az ószláv nyelvű klasszikus szövegek normáit, alapjában véve még a független Bulgária utolsó patriárkája, Jevfemij Tirnovszkij tevékenységének valamikor az elején kezdődött el. Ez utóbbi patriárka szerepét a középbolgár irodalmi nyelv normalizálásának a folyamatában mostanáig igen erősen eltúlozták.

I. Talev munkájának e legfontosabb tételei, amelyek megbízható adatokon és a szerző által felhozott meggyőző érveken alapulnak, kétségen kívül megérdemlik a szakemberek figyelmét — hangsúlyozza Birnbaum.

3. Miután csak nemrég hagyta el a sajtót H. Tóth Imre nagyszerű kis összefoglaló munkája a szláv apostolok életéről és működéséről, bizonyára érdeklődésre tarthat számot nálunk František Dvornik több nyelven is megjelent egyik munkájának („Byzantine Missions Among the Slaves”) alább ismertetendő recenziója Birnbaum tollából. (WSljb, t. 17:55—66).

Azt hihetnők — írja Birnbaum —, hogy Franc Grivec Konstantin und Method, Lehrer der Slaven (Wiesbaden, 1970) c. összefoglaló műve után kimerült a szláv apostolok körüli problematika. Ez azonban csak látszólag van így, amint ezt a morvaországi szláv misszió vezetőinek 1100. évi jubileuma alkalmából megjelent számos tanulmány és könyv is bizonyítja, mind Európában, mind Amerikában. Egy washingtoni szimpozium (1964) is ezt a témát iktatta be programjába, amelyen F. Dvornik, a tudós cseh—amerikai bizantinista és különösen a szlávok őstörténetének kiváló ismerője volt az egyik előadó és akinek a fentebbi könyvével polemizál Birnbaum.

Dvornik levéltári és archeológiai leletei új fényben világítják meg a szláv apostolok munkásságát. Könyve nagy részét tulajdonképpen a Szaloniki-i testvérek szláv missziójának szenteli Morvaországban (és Pannóniában), valamint római tartózkodásuknak. Megjegyzendő, azonban, hogy a Szaloniki-i testvérek életművére való hivatkozásai igen felületesek — állapítja meg Birnbaum. A bizánci keresztény befolyást leíró vázlataiban pl. cirilli—metódi nyomokról és visszhangokról Oroszországban szinte alig esik szó.

Összehasonlítva a szlavista Grivec könyvével Dvornikot — Birnbaum azt állapítja meg, hogy Grivec nagy figyelmet szentel irodalmi és filológiai problémáknak, és különösen a pap testvérek írói és fordítói tevékenységét méltatja behatóan. A cirilli—metódi kutatásoknak ezt a centrális jelentőségét viszont Dvornik kissé mostohán kezeli, és még hozzá nem is mindennel érthet egyet a modern filológia. Számos esetben pl. — írja Birnbaum — hibásan vagy pontatlanul idéz, vagy állít, a szláv neveket eltorzítja, hamis oldalszámokra utal s. i. t.

Dvornik szerint a Morvaországban megtalált régi kőtemplomok romos maradványai inkább hasonlítanak a dalmát, mint a régebben írt eredetének feltételezett egyházi építészetre. Érvei azonban — mondja Birnbaum — nagyon szegényesek és egyáltalában nem veszi figyelembe pl. e kérdés egyik nagy szakértőjének, A. V. Isačenkónak filológiailag is jól megalapozott véleményét, aki az „ír” elmélet híve.

A 107. oldalon azt írja Dvornik, hogy a fordításokat tartalmazó Euchologium Sinaiticum a 10. századból származik, ezzel szemben nagyon is kétséges, hogy e kézirat ilyen régi lehetne. Birnbaum szerint inkább a 11. századból való és ógyháziszláv szövegeket tartalmaz.

Dvornik állítása (308. old.), hogy a glagolita ábécé alapja a görög minusculum, szintén vitatható, mert pl. E. Georgiev szerint a glagolita ábécé Konstantin önálló, szabad alkotása. (Vö. HT, 77).

És végül Birnbaum rámutat arra is, hogy roppant zavarólag hat az olvasóra Dvorniknál az idegen szavak és nevek nagyon pontatlan és hanyag viszaadása.

A felsorolt hiányosságok ellenére is Birnbaum hangsúlyozza, hogy Pater Dvornik Cirill—Metód magnum opus-a kétségtelenül nagy érdemekkel is dicsekedhet; a szerzőnek sok területen való nagy és rendkívüli tudásáról tanúskodik, és azon szlavistáknak, akik kevésbé jártasak a bizánci és pápai történetek labirintusaiban, felbecsülhetetlen segédeszközül fog szolgálni.

4. Az orosz írásbeliség legrégebb nyelvemlékei között foglal helyet az ún. *Nyesztor-krónika*, amely a XII. század első évtizedeiben keletkezhetett, de csak későbbi időből származó másolatok maradtak ránk különböző kiadásokban. Trócsányi Zoltán szerint a IX. századtól az 1100-ig terjedő eseményeket mondja el. A szerző (szerzők?) tolla alatt életre kel a múlt, mert nemcsak leírja, hanem a szó valódi értelmében dramatizálja, a szemünk előtt játszhatja el a fontosabb eseményeket. (Tr. Z. 14.).

Birnbaum Ludolf Müller és munkatársainak „Handbuch zur Nestorchronik” c. 3 kötetes munkáját is ismerteti, amelynek egyes kötetei 1926 és 1977 között jelentek meg. (WdSl, 405—411). Ez a nagyon igényes mű 9 év kutatásainak az eredményeit tartalmazza. A neves tübingiai szlavista, Ludolf Müller, aki kiváló ismerője a középkori orosz kultúrának és egyháztörténetnek, a szóban forgó mű új, kritikai kiadásában a tudomány mai álláspontjáról tekinti át a krónikákat, amelyek jelentős forrásértékkel bírnak a szláv középkor számára.

Müller egyik munkatársa, Leonore Scheffler a II. kötetben a technikai elgondolásra vonatkozóan kifejti azokat az alapelveket, amelyeket a szövegkritikai apparátus összeállításánál alkalmazott. Itt Birnbaum megjegyzi, hogy „takarékosági intézkedései” azonban nem fogják kielégíteni a filológust. Így pl. nagyon sajnálatos, hogy általában az eltérő olvasatok megadásánál még csak a többnyire ortográfiai (részben azonban fonetikai) változatokat sem jelöli, pl. az *e* és *ě*, *e* és *ь*, *o* és *ѡ*; *i* és *ь*, illetve *y* és *ѣ* betűknél, azaz nem jelöli a „feszített” hangokat a „gyengén” redukált magánhangzókkal ellentétben, továbbá a következő hangcsoportok egymásmellettségét, mint *ky*, *gy*, *chy* és *ki*, *gi*, *chi*, valamint a *zy*, *žy*-t a *zi*, *ži*-vel szemben figyelembe vehette volna.

Birnbaum így foglalja össze véleményét:

Egyes — kétségtelenül nem számottevő — szúrópróbák az összeállított anyag pontosságát és megbízhatóságát illetően egészben véve igen kielégítő képet nyújtanak. A megállapítható viszonylag kevés hiba vagy elnézés többek között a görög alakok pontatlan átírásában mutatkozik meg.

Egyszóval: ez a hallatlanul nagy szorgalmat és munkát igénylő mű, „teljes szójegyzék”-ével nagyon jó szolgálatára lesz mindazoknak, akik a Nyesztor-krónikával tudományosan kívánnak a jövőben foglalkozni.

* * *

Úgy véljük, az eddigiek eléggé bizonyítják, hogy Henrik Birnbaum a szlavisztika kiváló művelője világviszonylatban is. Az utóbbi évtizedekben nem volt olyan nemzetközi nyelvészeti kongresszus, amelyen 1—1 előadással ne

szerepelt volna. E sorok írója nagy szerencséjének tartja, hogy többször is tanúja lehetett Birnbaum nagyszerű előadóképessége megnyilvánulásának. Érdeklődési köre roppant széles terjedelmű. Munkáiban az ósszlávtól kezdve a mai orosz nyelvig szinte minden fontosabb problémával foglalkozik. Gyakran kap meghívásokat különböző egyetemekre, jelenleg (1981) is a zágrábi egyetem vendégprofesszoraként működik fél éven át. Helyhiány miatt csak néhány fontosabb művét említem még meg:

Untersuchungen zu den Zukunftsbeschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen. Stockholm, 1958, 326 pp. — *Zur Sprache der Methodvita.* Cologne-Graz, 1964:329—61. — *Studies on Predication in Russian.* Santa Monica, 1965, 251 pp. — *Syntagmatische und paradigmatische Phonologie.* Böhlau, 1967: 307—52. — *Byzantine Tradition Transformed: The Old Serbian Vita.* The Hague: Mouton, 1972:243—84. — *Common Slavic: Progress and Problems in Its Reconstruction.* Cambridge, 1975: XII—436 pp. — *How Deep is Deep Structure?* Bologna, 1975:459—75. — *On the Significance of the Second South Slavic Influence of the Russian Literary Language.* IJSLP XXI, 1975:23—50. — *Social Factors in Sound Change.* Copenhagen, 1980, 237—245 stb.

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AnzslPh	Anzeiger für slavische Philologie
HT	H. Tóth Imre, Konstantin-Cirill és Metód élete és működése, Magvető, Budapest, 1981.
IJF	International Journal for the Study of the Russian Language
IJSLP	International Journal of Slavic Linguistics and Poetics
MAzGO	Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas, Bd. 14.
ScSL	Scando—Slavica
TrZ	Trócsányi Zoltán, Az orosz irodalom kincsesháza, Budapest, Athenaeum 1948.
WdSL	Die Welt der Slaven
WSljb	Wiener Slavistisches Jahrbuch
ZfslPh	Zeitschrift für slavische Philologie

РЕЗЮМЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕНРИКА БИРНБАУМА В ОБЛАСТИ СЛАВИСТИКИ

Научная общественность считает Генрика Бирнбаума одним из самых подготовленных лингвистов мира. В наше время он является профессором и директором Славянского института при университете города Лос Анжелес. Общеизвестно, что он владеет немецким, английским, русским и польским языками на уровне родного языка, разбирается во всех остальных славянских языках и владеет скандинавскими языками тоже. В первую очередь занимается языком, литературой и культурой славян средневековья, но его внимание распространяется и на проблемы современного русского и польского языков и на их диалекты. Он хорошо знает и относящиеся к этим языкам археологические находки. Он один из самых выдающихся исследователей славянского учения об именах. До этого написал более 175 научных трудов, статей большого объёма, а число его маленьких публикаций — среди которых есть и статьи, имеющие отношение к венгерскому языку и к венграм — превысило цифру 200. Публикуется почти во всех языковедческих журналах мира, о его научной эрудиции можно судить по нескольким его книгам, и в его творчестве значительное место занимают социолингвистические проблемы.

В данной работе сообщается о 8 статьях и 4 рецензиях Бирнбаума, чтобы проиллюстрировать, какой широкий круг охватывают научные интересы Бирнбаума и каким огромным научным аппаратом он работает. Занимается, например, периодизацией праславянского языка, в рамках этого и проблемами так называемого Балтиславянского периода, диалектами праславянского языка, разными индогермано—славянскими фснетическими изменениями, самыми старыми славянскими языковыми памятниками и так называемыми предикативными наречиями. Очень интересно то, что он говорит о тех именах славянского происхождения, которые отмечены в этимологии венского Язомирготштрассе и употреблялись в раннем средневековье на территории Баварии. Он знает много нового и о тех культурных и торговых связях, которые были установлены Новгородом с городами Ханза.

Его рецензии характеризуются тем, что они не относятся к ряду обычных рецензий, потому что он не только излагает содержание прочитанного им произведения, но и затевает острые споры с авторами и в каждой рецензии в связи с данной проблемой излагает свою точку зрения.

Бирнбауму идёт уже 5-ый десяток лет. За последние десятилетия принимал участие в работе каждой международной конференции по языкознанию, и суггестивностью своих лекций он захватывает слушателей. Часто его приглашают в разные университеты читать лекции, и сейчас (1981) он уже полгода читает лекции в Загребском университете.